

SPOMEN-OBILJEŽJA STRADANJA DRUGOG SVJETSKOG RATA NA TERITORIJU BIVŠE JUGOSLAVIJE – IZMEĐU ZABORAVA I ESTETIZACIJE

Daniela Škandul

doktorand Transdisciplinarnih studija savremenih umetnosti i medija

FMK Fakultet za medije i komunikacije u Beogradu

daniela.skandul.20234016@fmk.edu.rs

SAŽETAK

Rituali komemoracije događaja iz prošlosti, spomen-obilježja, sjećanje i proizvodnja kolektivnoga pamćenja u zajednici – nužno su dio ideološke proizvodnje državnih politika.

Spomenici koji su obilježavali borbu protiv fašizma iz Drugoga svjetskog rata na prostorima bivše Jugoslavije danas su zaboravljeni, propadaju prepušteni prirodnom odumiranju. Izgrađeni prije samo jedne generacije, u vrijeme drugoga političkog sustava, danas gube ulogu u formiranju sjećanja – novoj su generaciji nerazumljivi, više joj ne govore – eksponenti su sustava koji više ne postoji. Nepristupačnost i ruševno stanje dodatno su ih odvojili od prakse obilježavanja. Pored toga, povukli su jedan davni talog neprerađenih teških osjećaja naroda s bivših jugoslavenskih prostora, postali su meta uništavanja, i time demontiranja narativa, sve do zaborava.

U fokus društvenoga zanimanja u suvremenosti dopijevaju na začudan način – kroz remedijaciju u fotografiji i estetizaciju, koja njihovo stanje fizičke degradacije predstavlja kao vrijedna umjetnička djela, čistu skulpturu. U novijoj dokumentaciji njihovo izvorno značenje prekriveno

je činom destrukcije koji je nad njima proizveo novi upis. Zatečeno stanje ruina, lišeno obnove, dvostruko upisuje u sjećanje – kao obilježje kojim se može razriješiti traumatična sjećanja iz vremena nastanka i danas.

Rad pokušava utvrditi dinamiku propadanja spomeničke baštine i zaborava događaja s kojima je ona povezana te razvezivanje od osnovnoga značenja, ali i rehabilitaciju i potrebu za jednim istinskim „nikada više“.

Ključne riječi: spomenici Drugoga svjetskog rata, memorijalni prostori, bivša Jugoslavija, zaborav, formiranje sjećanja

1. KONSTRUKCIJA MEMORIJALNOGA PROSTORA

Spomenik je pogled unazad, *hommage* stradanju, upis u pamćenje. Paul Connerton, britanski sociolog i kulturni teoretičar poznat po radu na području kolektivnoga pamćenja i komemorativnih praksi o funkciji pamćenja kaže:

„Povezanost s događajima prošlosti utječe na percepciju sadašnjosti, a taj je utjecaj formativan za naše mjesto na svijetu, u povijesti, u kulturnom habitusu. Iz događaja prošlosti i njihove obrade u društvenom sjećanju crpimo aktualnu iskustvenu osnovu – cijeli naš doživljaj svijeta referentan je na prošlu stvarnost, prepliće se i nadovezuje na naslijeđeno iskustvo.“^[1]

Fokusirajući se na rituale i performativne prakse kao ključne faktore u procesu prenošenja i očuvanja kolektivnoga pamćenja, Connerton prepoznaje važnost materijalnih simbola – spomenika i arhitekture. Oni su trajni podsjetnici na prošlost, na određene povijesne događaje, ključni u oblikovanju sjećanja i bitan sudionik u izgradnji kulturalnih i političkih narativa.

U slijedu povijesnih događaja ponekad se mijenjaju ustoličeni režimi vlasti, ideološke osnove i njihovi narativi. Događaji, jednom čitani

[1] Connerton, P., *How societies remember*, Cambridge University Press, Cambridge, 1989, cit. a p. 2, prijevod autorice.

na jedan način, mogu se u drugom vremenu prikazati s novim tumačenjem, čak i zanemariti. Revizije povijesti nisu rijetke – upis u sjećanje nije uvijek transkript onoga što se zaista dogodilo, već proces pri(ka)zivanja – kako to objašnjava povjesničar, antropolog i teoretičar postkolonijalizma Michel-Rolph Trouillot, koji se u svome radu fokusirao na modalitete pisanja i interpretacije povijesti te na pitanje kako moć utječe na ono što se pamti i zaboravlja.^[2] Uzrok su tomu duboke traume počinjenih nepravdi i šteta. Nerijetko se oni koji su trpjeli u nekom prošlom režimu revanšistički odnose prema naslijeđenim upisima u sjećanje.

Društveno se sjećanje, svakako, u obradi informacija naslanja na brojne prakse konstrukcije povijesti, u čemu veliku ulogu imaju komemorativni rituali koji služe kao čitanka. Za punjenje matrice iskustva i konačno oblikovanje budućih očekivanja temeljenih na sjećanju u prvome su redu važne ceremonije komemoracije. Svaki događaj, nezavisno od traga i traume koju je za sobom ostavio, iskustvena je osnova koja vodi u iscjeljenje. Sposobnost i čin svjedočenja povezani s komemorativnim praksama doprinose kvaliteti iscjeljenja i na nejasne načine pripadaju procesu ozdravljenja – kako to pojašnjavaju ključni teoretičari s polja traume i svjedočenja Dori Laub i Shoshana Felman, posebno kada govore o Holokaustu.^[3] Životu nakon traume, u tome pogledu, smisao daje proizvodnja kolektivnoga pamćenja.

-o-

Poseban vid komemoracije događaja stradanja konstruira se u prostoru. Trajnim podsjetnicima, spomenicima, kolektivno se pamćenje učvršćuje u materijalnom obliku i kao takvo zadobiva specifično značenje za zajednicu. U ritualima zajednice spomenicima se pridaju još i

[2] Trouillot, M. R., *Silencing the Past: Power and the Production of History*, Beacon Press Boston, Massachusetts, 1995, p. 14, prijevod autorice.

Trouillot se bavio temama kolonijalizma i imperijalizma, i postupcima oblikovanja i rekonstrukcije povijesti u skladu s dominantnim interesima vladajućih struktura.

[3] Laub, D. i Felman, Sh., *Testimony: Crises of Witnessing in Literature, Psychoanalysis, and History*; Routledge, New York, 1992, p. 4, prijevod autorice. Autorice objašnjavaju iscjeljujuću snagu procesa svjedočenja za žrtve stradanja, i dovode ga u vezu s integracijom traume. Naglasak pri tome nije na ispričanoj priči, već na stalnom preispitivanju i pokušaju razumijevanja traume. U tom je procesu slušatelj aktivni sudionik svjedočanstva i mora prepoznati i odgovoriti na traumatsko iskustvo. Odnos između svjedoka i slušatelja postaje ključan za razumijevanje i procesuiranje traume.

kodificirani elementi performativnosti, strukturirani specifičnim pravilima i protokolima, koji služe obradi složenih ideja i emocija na prepoznatljiv i razumljiv način.^[4] Konstrukcijom memorijalnoga prostora s pomoću spomenika i rituala olakšavaju se i promoviraju procesi pomirenja i rasta, a prijenos i upisivanje sjećanja odvija se sublimirajućim činom prolaska kroz iskustvo traume. Učinkovitost upisa ponekad ovisi i o spektakularnosti rituala.^[5]

Kasnije u radu, vezano za studiju slučaja, bit će opisano kako se ti rituali provode i vežu za specifična mjesta izdvojena u primjerima.

2. SPOMENICI NOB-A U BIVŠOJ SFRJ

Spomenici žrtvama fašizma, o kojima će biti riječi dalje u ovome radu, podignuti su na prostorima država bivše Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (SFRJ) za stradalnike narodnooslobodilačke borbe (NOB, 1941. – 1945.).

U vrijeme nastanka bili su u funkciji osnaživanja socijalističke političke platforme – mita i ideologije države čiji su se narativi temeljili na tekovinama otpora i antifašističke borbe partizanske armije. Ona je mladu državu pvela od gerilskoga rata do konstitucije besklasne progresivne države, što je u ono doba bio svojevrsni eksperiment, izvanredan po načinu upravljanja i uređenju.

Instrumentalizacija upisa u pamćenje u vrijeme nastanka spomenika vršena je ciljano oblikovanjem – posebno apstrakcijom i napuštanjem spomeničkih figurativnih manira. S obzirom na to da su

[4] Kolektivno pamćenje nije samo individualno iskustvo ili sjećanje, ono se oblikuje i prenosi u raznim društvenim i kulturnim praksama. Connerton kada o tome govori spominje važnost čak i tjelesnih praksi u pamćenju događaja, smatra da su ljudska tijela ključna u očuvanju tradicije i sjećanja jer tjelesni pokreti u ritualima služe kao nositelji i replikatori sjećanja, ustanovljuju način „izvođenja“ prošlosti i čuvanja sjećanja. Connerton, P., *Kako se društva sjećaju?*, Antibarbarus, Zagreb, 2004, pp. 65-90.

[5] Detaljnije o tome govori Andrew Jones, britanski arheolog koji se bavio proučavanjem odnosa između kolektivnoga pamćenja i materijalne kulture te načinima oblikovanja sjećanja i identiteta zajednice. „Prošlost se lakše prepoznaje, prenosi i čuva kada je materijalno ukorijenjena, u interakcijama s fizičkim svijetom, u elementima osjetilnoga doživljavanja i u komunikaciji putem raznih kanala prijenosa. Naravno, oblikovanje narativa o prošlim događajima nerijetko se u okvirima određenih političkih agendi koristi i za manipuliranje sjećanjem.“ Jones, A., *Memory and Material Culture*, Cambridge University Press, Cambridge/New York, 2007. cit. a p. 63, prijevod autorice.

u jedinstvenoj državi SFRJ suživot nakon Drugoga svjetskog rata našle i žrtve i neki od počinitelja zločina, izazov je bio pomiriti sve strane sukoba (a time i različite nacionalnosti) u objedinjujuću ideologiju, i potaknuti ih na „bratstvo i jedinstvo“. Bez prikladnoga narativa i odustajanja od povezivanja s konkretnim stradalnicima to ne bi bilo moguće. Apstrakcija je bila zalog da će simboli ostati unutar označitelja borbe između dobra i zla, na apstraktnoj razini otpora podjarmljivanju i stradanju.^[6] Željeni narativ u prvome se redu očitovao u samoj formi, koja je bila sredstvo.^[7] Progresivnim elementima oblikovanja ukazivano je na ideološku matricu koju je trasiralo novo društvo. Odmakom od socrealističkoga formata (realističnih figura, motiva srpa i čekića) istovremeno se ikonografski razdruživalo od spomeničkoga identiteta specifičnoga za komunistički blok Sovjetskoga Saveza.^[8]

Spomenici s „kontaktne kopije“ (Slika 1) neki su od najreprezentativnijih primjera plastike iz doba nastanka. U fokusu im je bilo oblikovanje nacionalne kolektivne svijesti – jedinstva s pogledom u progresivnu budućnost. U toj se viziji mlada država pozicionira kao napredna multinacionalna tvorba snažnih ljudi, spremnih živjeti za kolektivističku utopiju radničkoga samoupravljanja i egalitarno društvo. Za ostvarenje toga ideala komemoracija se ne vezuje isključivo za prošlost, već naglasak stavlja u budućnost, na izgradnju miroljubivoga suživota u izgradnji kolektivne utopije koja će transformirati nasilje i sukobe.

[6] U procesu nastanka tipološke osnove spomenika iz razdoblja socijalizma – u kontekstu kataloške baze, korištenih konstruktivnih elemenata i deskripcije međuodnosa s društvenom bazom – detaljnu analizu priredila je Sanja Horvatinčić u doktorskom radu *Spomenici iz razdoblja socijalizma u Hrvatskoj – prijedlog tipologije*. Horvatinčić, S., *Spomenici iz razdoblja socijalizma u Hrvatskoj – prijedlog tipologije*, Sveučilište u Zadru, Poslijediplomski sveučilišni studij humanističke znanosti, Zadar, 2017.

[7] Više o tome zašto spomenici socijalističke Jugoslavije imaju neobične oblike i kako je političko vodstvo u početku bilo skeptično prema modernoj umjetnosti, a potom prihvatilo apstraktni izričaj za predstavljanje memorijalne arhitekture, govori članak s portala *Spomenik database*: <https://www.spomenikdatabase.org/bizarre-shapes> Introduction, *Why Do They Have Such Unusual Shapes?*, pristupljeno 18. 6. 2024.

[8] Nakon odmaka od sovjetske staljinističke politike 1948. spomenički je pristup suptilno naglasio i raskol u odnosima Jugoslavija – SSSR. Tito je prihvatio geometrizirane forme spomenika NOB-a i stoga što je htio utemeljiti novu i samosvojnu identitetnu osnovu naroda nove države. Apstraktna forma bila je značajna za etničko i vjersko pomirenje.

Slika 1. Spomenici i spomen-područje bivše SFRJ

Izvor slika na temelju: <https://www.jankempenaers.info/works/1/>; kontaktna kopija autorice[9]

Spomenici su u ritualima socijalističkoga odgoja, kao svojevrstne učionice na otvorenome, upisivali u sjećanje otpor fašističkoj agresiji. Spomen-područja posebno su uparivana s proizvodnjom rituala i ideološkom proizvodnjom. Oba tipa planski su građena za publiku od „milijun“ posjetitelja, a posebno za mlade naraštaje.^[10] Čin te projektivne restauracije nužno je u svoj narativ uključivao dimenziju budućnosti – svaka odluka o konzervaciji mjesta traume ispreplitala je osovinu prošlosti

[9] Redom s lijeva na desno: Brezovica (Hr), Grmeč (BiH), Ilirska Bistrica (Slo), Korenica (Hr), Kosmaj (Sr), Košute (Hr), Jasenovac (Hr), Kadinjača (Sr), Knin (Hr), Kozara (BiH), Kruševo (Mak), Makljen (BiH), Kosovska Mitrovica (Ko), Nikšić (CG), Niš (Sr), Sanski Most (BiH), Sinj (Hr), Sisak (Hr), Oštra (Sr), Petrova gora (Hr), Podgarić (Hr), Sutjeska (BiH), Tjentište (BiH), Zenica (BiH). Kontaktna kopija sastavljena je od snimaka preuzetih s web-stranice belgijskoga fotografa Jana Kempenaersa: <https://www.jankempenaers.info/works/1/>, pristupljeno 19. 6. 2024.

[10] U *Ukletom neimar*u arhitekt i graditelj spomeničke baštine Bogdan Bogdanović prisjeća se atmosfere na mjestima komemoracije: „(...) terase su uskoro osvojila deca, čiji su razdragani glasovi u zvonkom, gotovo scenskom kamenom prostoru odjekivali ponekad do duboko u noć.“ Bogdanović, B., *Ukleti neimar*, Split, Feral Tribune, 2001.

s osovinom budućnosti. Sjećanje je bilo u funkciji instrumentalizacije povijesne traume.^[11]

3. ZNAČENJE U VRIJEME NASTANKA I RITUALI ZAJEDNICE

Jugoslavenska socijalistička svakodnevica bila je nezamisliva bez memorijalizacije. Desetine tisuća školske djece iz cijele zemlje, kulturnim je programima na komemorativnim prostorima obilježavalo i osnaživalo ideje zajednice.^[12] Sudjelovanjem u političkim hodočašćima, brojni su sudionici evocirali duh zajednice u izgradnju nove države.^[13]

Početkom šezdesetih, u proizvodnji sjećanja i izgradnji jugoslavenskoga identiteta, Jugoslavija se uvelike naslanjala na turizam. Povezanost komemoracije i turizma dobro ilustrira npr. projekt spomenika na Petrovoj gori, gdje je u planiranju sadržaja unaprijed bila zadana projekcija kapaciteta očekivanih turističkih posjeta.^[14] Organizirane subvencionirane ture obilazaka planirane su svake godine po cijeloj

[11] O ovoj praksi gdje sam prostor (spomenik) po sebi ne nosi pamćenje, već se ono oblikuje u komemorativnim praksama i ritualima – posebno govori talijanska semiotičarka i stručnjakinja za studije pamćenja Patrizia Violi. U kontekstu traume i komemoracije ona analizira konstrukciju različitih narativa i prostora (spomen-obilježja) kao mjesta suočavanja s povijesnim traumama. Violi, P., *Landscapes of Memory Trauma, Space, History* (Translated from the Italian by Alastair McEwen), Published by Peter Lang Ltd, International Academic Publishers, Oxford, 2017, p. 70, prijevod autorice.

[12] O turističkom planiranju mjesta spomen-obilježja u socijalističkoj Jugoslaviji piše Maja Đilas, koja se bavila istraživanjem ideološke uloge prostora komemoracije i društvene proizvodnje u skladu s politikama tadašnje države. Đilas, M., *Prostori državnog spektakla u Jugoslaviji između 1941. i 1980. godine*, Univerzitet u Novom Sadu, Fakultet tehničkih nauka, Departman za arhitekturu i urbanizam, 2009, p. 45.

[13] O ideološkoj izgradnji učešća u komemorativnim programima govori i zbornik razgovora i intervju s intelektualcima, akademikima, političarima i umjetnicima na temu Jugoslavije u kontekstu tranzicije prema postsocijalističkom društvu „Jugoslavija, zašto i kako?“. Erdei, I., Dimitrijević, B., Toroman, T. (urednici), *Jugoslavija, zašto i kako?, Zbornik radova programa Razgovori o Jugoslaviji: uvod u (post)jugoslavenske studije*, Muzej Jugoslavije, Beograd, 2019, p. 200.

[14] „Dimenzioniran je pristupni trg i multimedijalna dvorana s pratećim prostorima za 200 posjetilaca. Planiran je parking prostor za 10 autobusa i 20 automobila. Predviđeno vrijeme obilaska memorijalnog kompleksa bilo je oko 90 minuta. U jednom radnom danu to je 1.600 posjetilaca, u jednom mjesecu 48.000 turista, a godišnje 576.000 ljudi. Može se pretpostaviti da je za deset godina rada memorijalnog parka (1981–1991) Petrovu goru posjetilo oko 5.760.000 turista.“ Đilas, M., *Prostori reprezentacije moći alternativnih kulturnih praksi u Jugoslaviji od 1945. do 1980. godine*; Doktorska disertacija, Univerzitet u Novom Sadu, Fakultet tehničkih nauka, Departman za arhitekturu i urbanizam, Novi Sad, 2015, cit. a p. 114.

vertikali strukture društveno-političkih zajednica (Savez pionira, Savez omladine, mjesne zajednice, Socijalistički savez radnog naroda, Ferijalni savez, Savez izviđača, Savez udruženja boraca narodnooslobodilačkog rata Jugoslavije itd.) – svih u konstitutivnoj ulozi ideološkoga programa za novi socijalistički životni standard:

„Multiskalarna priroda političkih hodočašća u SFRJ počivala je na hijerarhiziranom ‘gniježđenju’, od neposrednog okruženja (...) do cijele političke zajednice. (...) Učešće predstavnika lokalnih političkih, obrazovnih i kulturnih djelatnika u priredbama doprinosilo je većoj uključenosti pohoda u društveni život svih struktura društva. (...) Fokus je bio na re-enactment-u povijesnih događaja, svojevrsnom vanarmijskom vojnom obrazovanju (...)“^[15]

Komemoracija turizmom prakticirala se posebno imajući u vidu ideološki rad s mladima – pohodima na spomen-obilježja, a posebno u radnim akcijama, ciljalo se na stjecanje brojnih praktičnih životnih vještina: „ (...) bio je to svojevrsni „aktivni turizam” – prilika da se uz minimalan trošak posjete različiti krajevi domovine, i upoznaju mladi ljudi iz drugih gradova i republika. Time su se univerzalne potrebe mladih prikladno podudarale s ideološkim postulatima bratstva i jedinstva.“^[16]

Ugrađeni ideal kolektivnoga identiteta koji je doprinosio političkoj stabilnosti i ideološkoj koheziji države – ključna strategija nove mlade Jugoslavije – bilo je jugoslavenstvo. Bratstvo i jedinstvo bili su središnja parola društva sposobna integrirati različite narode u zajednički politički projekt. Jedinstvo među narodima – taj visoki ideal pripadnosti nadnacionalnoj tvorbi – izgrađeno je po cijeloj vertikali društva – i preneseno u koncepcije prostora, u oblikovanje spomenika.

Stvaralački zamah ono nadahnjuje posebno kod etabliranih autora. Nadvremenski ga u djelu promovira npr. jedan od najpoznatijih graditelja najznačajnijega opusa spomeničke baštine – arhitekt Bogdan Bogdanović. Dirljiva je i duboka njegova ideja koju prenosi putem simboličkih elemenata

[15] Erdei, Dimitrijević, Toroman (urednici), *Jugoslavija, zašto i kako?*, cit. a p. 201.

[16] Ibidem, cit. a p. 201.

prostora, povezana s kompleksnijim porukama i univerzalnim značenjem. O svom doživljaju jedinstva on svjedoči:

„Jugoslovenstvo je intimna stvar svakog čoveka i on u svom okviru, unutar svog kulturnog okruženja, u okviru svog porekla, familije, u okviru svoje nacije i religije treba da traži svoj odnos prema jugoslovenstvu. Ako ga tako shvatimo, onda je jugoslovenstvo veliko bogatstvo jer nudi veoma raznovrsne formule, humanističku sadržinu u raznim tradicijama, običajima, a pri tom i nešto što je zajedničko. [...] Ono je kao elastični sistem. Mi to u tehnici i arhitekturi zovemo sistem sa većim stepenom sloboda, koji može da „radi“, da se malo drmusa, da se klima. Jugoslavija jeste najbolja kada se malo klima, kada se menja, kada može iz raznih pravaca da se shvati. Kada se stegne gvintovima i kad neko hoće čvrstu, tvrđu Jugoslaviju, onda ona puca. [...] To je nešto što Jugoslavija apsolutno ne podnosi. Jugoslovenstvo ne podnosi dogme, ni socijalne, ni nacionalne, ni verske, ono mora da prihvati, ako govorimo o nacionalnim i religioznim vrednostima – polimorfiju. [...] Moje jugoslovenstvo nije ni karađordevsko, ni pribićevićevsko, ni pašićevsko, nije ni realsocijalističko, ni socijalrealističko. Moje je jugoslovenstvo kulturni dijagram u koji sam bez ostatka upisan.“[17]

Odmičući se od političkih narativa, Bogdanovićev složen, ali duboko posvećen odnos prema ideji jugoslavenstva u njegovu se djelu neraskidivo veže s antifašizmom i humanizmom te promiče viziju nadetničke, kozmopolitske tvorbe, kakva je SFRJ u najboljem smislu jedno vrijeme za svoga trajanja bila.

[17] Bogdanović, B., *Glib i krv*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Svedočanstva br. 9, 2001, cit. a p. 121.

Slika 2. Spomen-područje Jasenovac

Izvor: portal Spomen-područja Jasenovac, <https://www.jusp-jasenovac.hr>

4. KONCEPCIJE PROSTORNOGA DOŽIVLJAJA

Bogdanovićev rad bio je poznat po estetskoj inovaciji i originalnosti. Njegovi spomenici apstraktnih formi kombinirani su sa svezvremenskom poetikom u arhitektoniku podneblja.

U Spomen-području Jasenovac (1959. – 1966., Sava, Lonjsko polje), na mjestu koncentracijskoga logora (u prostoru bivše ciglane), Bogdanović ne vrši rekonstrukciju porušenih građevina logora, već kompoziciju traži u duhu mjesta, u signaturi simbola tumulusa i kratera. Njegov „kameni cvijet“ nadahnjuju ponovno rođenje i nada prožeti patnjom i žrtvom.

Pješačka staza od drvenih pragova željeznice koja je dovozila zarobljenike u logor, procesualni je put do središnjega spomenika. Fokus krajolika smješten je na brežuljak, na „kameni cvijet“, gdje završava procesija u kripti, stihovima iz poeme *Jama* Ivana Gorana Kovačića.^[18]

Bogdanović u svom opusu osim Jasenovca gradi još nekoliko važnih spomenika čija je konceptualna simbolika uvijek veća od samoga spomenobilježavanja. S dubokom usidrenosti u općeljudskom stradanju, oni vezuju bol s izmirenjem i afirmiraju snage koje traže uravnoteženje.

[18] Informativni vodič za Spomen-područje Jasenovac:

<https://www.jusp-jasenovac.hr/Default.aspx?sid=5044>

Spomenik Cvijet, JUSP Jasenovac, pristupljeno 19. 6. 2024.

https://www.spomenikdatabase.org/_files/ugd/e73a14_35c9d9b290564a56b0b5744f6799dec1.pdf

Jokić, G., *Spomen-područje Jasenovac*, turistički vodič, BIGZ Beograd, 1981.

Slična krajobrazna transformacija pejzaža kao u Jasenovcu, kao alat koncepta korištena je i u Sremskoj Mitrovici^[19] – spomenički kompleks i ovdje je usidren na brežuljku rascijepljenom bakrenom amforom. Podzemno zvjezdasto svetište, „grad mrtvih”, postavljen je zrcalno nasuprot „gradu živih” – simboli humanizma i slobodne misli. Cesta do trga-svetišta obrubljena je piramidalnim tumulusima na čijim se vrhovima nalaze plamenovi „vatre revolucije”. Oko spomenika se nalazi šest grobnih humaka, naknadno su još dograđena dva (broj jugoslavenskih republika i dvije autonomne pokrajine).^[20]

Slika 3. Spomen-područje Sremska Mitrovica

Izvor: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/thumb/c/c7/Tito_u_obilasku_Spomen-groblja_streljanih_i_muzeja_u_S_Mitrovici.jpg/

[19] Autor je Bogdan Bogdanović, uz Petra Jankova i Anđelka Mirkovića.

[20] O simbolici konceptata spomen-obilježja Bogdana Bogdanovića piše hrvatski povjesničar umjetnosti, arhitekture i teoretičar Vladimir Z. Vuković u knjizi *Arhitektura sjećanja*, u kojoj analizira arhitektonske, estetske i ideološke aspekte prostora i spomenika sjećanja, istražujući ih u funkciji izgradnje jugoslavenskoga identiteta i promicanja socijalističke ideologije. Vuković, V. Z., *Arhitektura sjećanja – memorijali Bogdana Bogdanovića*, Izdavač Lj. Folić, Arhitektura hrama, Beograd, 2012.

Svi elementi ritma i morfologije kod oba primjera obrazac su prostorne kompozicije koja pojačava događaj komemoracije, dodajući mu neizrecivu „auru”.^[21] Premda je ona kulisa za komemorativne partijske parole i ponekad monumentalni trijumfalizam, svojom estetikom komunicira poetičnu, nadideološku ideju pomirenja i refleksije u domeni etičkoga, a ne isključivo političkoga.

5. STRADANJA – MJESTA O KOJIMA SE VIŠE NE GOVORI

Rat naroda na prostorima bivše Jugoslavije 90-ih godina prošloga stoljeća u krvi je ugušio ideje pomirenja i suživota koje je socijalistička zajednica gradila pola stoljeća. U njemu su se ponovno podigli svi pokopani duhovi etničkoga i vjerskoga nacionalizma i klasnoga raslojavanja. Komemoracija spomenika prestala je raspadom države, kada je korjenito promijenjena ideološka osnova država nasljednica teritorija SFRJ.

Zajedno s etničkim čišćenjem, rat je poslužio retrogradnim politikama da u život povrate neprerađene strasti iz prošlosti i ponište sve što su društveni obrasci bivše države s vjerom u čovječnost i jedinstvo pokušavale afirmirati i projektirati. Novi nacionalni identiteti često dolaze u sukob sa socijalističkim nasljeđem i događa im se ono što Aleida Assmann, njemačka kulturna antropologinja i stručnjakinja za kulturno i komunikacijsko pamćenje, opisuje kao „selektivno sjećanje“:

„...(selektivno sjećanje) je generalizirano i politički instrumentalizirano. Psihoanalitičari govore o „ekranskim sjećanjima” koja potiskuju druga sjećanja i služe za zaštitu pozitivne slike o sebi. Drugim riječima, čovjek se nečega sjeća da bi nešto drugo lakše mogao zaboraviti. Kada se ovo primijeni na područje nacionalnoga pamćenja, to znači da se

[21] O snazi koju razvijaju mjesta komemoracije, evokacije i rekonstrukcije traumatskih događaja, pridodanu spomen-obilježju piše Patrizia Violi: „Ono što smo definirali kao „auru” mjesta prestaje biti funkcija fizičkih, geografskih ili morfoloških karakteristika koje se razmatraju same po sebi. Tu u prvom redu stoji činjenica da znamo, odnosno vjerujemo da znamo, da se tamo, na tom mjestu, dogodilo nešto strašno, nešto što se drugdje možda može prikazati ili evocirati, ali u mjestu njegova događanja ponavlja se s drugačijom snagom i odvija se aktualizirano u sadašnjosti.” Violi, *Landscapes of Memory – Trauma, Space, History*, cit. a p. 88, prijevod autorice.

čovjek prisjeća vlastite patnje kako bi izbjegao podsjećanje na svoju krivnju.“ [22]

Mnoga mjesta komemoracije, tako velebna i artikulirana na svim razinama recepcije, prvo su opustjela, a zatim postala meta uništavanja i vandalizma. Prepuštena su propadanju i prirodnoj razgradnji. Svaki prvotni simbolički upis u njih gubi se. Više od četvrt stoljeća nakon „domovinskih“ ratova o spomenicima se ne govori... sve dok ih na svojim proputovanjima i istraživanjima nisu otkrili – strani fotografi.^[23]

U godinama Domovinskoga rata i poraća, prema službenim podacima u Hrvatskoj je razoreno oko 3000 povijesnih spomen-obilježja.^[24]

[22] U knjizi *Europe: A Community of Memory*, Aleida Assmann istražuje konceptualizaciju Europe kao zajednice sjećanja te način na koji različite europske zemlje oblikuju svoje kolektivno pamćenje i interpretiraju zajedničku povijest, posebno traume 20. stoljeća. Glavni je fokus njezinoga rada na stvaranju transnacionalnoga pamćenja koje može pomoći u izgradnji stabilne i kohezivne europske zajednice nakon sukoba i ratova. Assmann, A., *Europe: A Community of Memory?*, Twentieth Annual Lecture of the German Historical Institute, Washington, DC, 2006, cit. a p. 15, prijevod autorice.

[23] Nekoliko je usporednih događaja vezanih za reaktualizaciju značaja spomenika s bivšega jugoslavenskog prostora koincidiralo: fotografije belgijskoga fotografa Jana Kempenaersa i nekolicina strukovnih inicijativa na temu nedovršenih urbanističkih/arhitektonskih modernizacija iz prošloga stoljeća. Najvažnija istraživanja okrunjena su znanstvenim skupom o jugoslavenskoj arhitekturi u razdoblju 1948. – 1980. i vrlo uspješnom izložbom *Toward a Concrete Utopia* koja je na tu temu održana u muzeju MoMA u New Yorku 2018./2019. Neki od izvora:

1. <https://www.jankempenaers.info/works/1/>

Jan Kempenaers, Spomenik, 2006. – 2009, pristupljeno 20. 6. 2024.

2. <https://www.d-a-z.hr/hr/vijesti/nedovrsene-modernizacije-između-utopije-i-pragmatizma,2286.html>

DAZ: Nedovršene modernizacije: između utopije i pragmatizma, pristupljeno 20. 6. 2024.

3. <https://muzej-jugoslavije.org/program/nedovrsene-modernizacije-konferencija/>

Program: Nedovršene modernizacije – konferencija, pristupljeno 20. 6. 2024.

4. <https://www.oris.hr/files/pdf/zastita/23/152-165.pdf>

Agata Pyzik, Nedovršene modernizacije – osvrt, pristupljeno 20. 6. 2024.

5. <https://www.moma.org/calendar/exhibitions/3931>

Exhibition: *Toward a Concrete Utopia, Architecture in Yugoslavia, 1948–1980*, Jul 15, 2018–Jan 13, 2019; MoMA, Floor 3, Exhibition Galleries The Robert and Joyce, Menschel Photography Gallery, pristupljeno 20. 6. 2024.

[24] Prema podacima Maje Đilas, teško su oštećeni: Spomen-groblje žrtvama fašizma u Sremskoj Mitrovici, Spomen-park Slobodište u Kruševcu, Spomenik stradalim rudarima u Kosovskoj Mitrovici, Kenotafi žrtava fašizma u Novom Travniku, Bogdanovićev spomen-park Dudik u Vukovaru, Partizansko spomen-groblje u Mostaru. Spomen-park Garavice u Bihaću zadobio je oštećenja od gelera granata, vandaliziran je grafitima, koristi se kao deponij za građevinski otpad. Kameni cvijet u Jasenovcu nakon oštećenja u Domovinskom ratu (1991. – 1995.) obnovljen je 1997. – 2003. Neki su spomenici čak i obnovljeni, pa su unatoč tomu ponovno pretrpjeli vandalske napade.

Đilas, *Prostori reprezentacije moći alternativnih kulturnih praksi u Jugoslaviji od 1945-1980. godine*, p. 64.

Iako su mnoga od njih nosila priznati status spomenika kulture, nikada nitko za ta djela nije procesuiran ni sankcioniran. O tom hotimičnom uništavanju pamćenja i metodama „obračuna“ snimljen je 2001. dokumentarni film „Udar na sjećanje / Damnatio Memoriae“, redatelja Bogdana Žižića. Jedna je metoda obračuna bila prenamjena u novi sadržaj, druga plansko razaranje i istrjebljenje.^[25]

Što se dogodilo spomenicima u ratnim stradanjima 90-ih godina 20. stoljeća?

Koncept urbicida i simboličkoga brisanja povijesnoga i kulturnoga identiteta jugoslavenske zajednice najbolje opisuje arbitraža na temu stanja „ratne arhitekture“ urednika knjige *Interdisciplinary Handbook of Trauma and Culture* (grupe autora: Ataria, Gurevitz, Pedaya i Neria): „Uništavanje se odvija sustavno, ali polako, postupno, u vremenu tako produženom, kao u dugoj ekspoziciji ranih fotografija. Ljudska prisutnost je izbrisana i njezini tragovi ostaju samo u predmetima koji ostaju.“^[26]

Spomenici koji su smatrani simbolima jugoslavenskoga zajedništva uništavani su posebno u etnički podijeljenim regijama. U složenom odnosu prema prošlosti, uništavanje je bilo povezano s pokušajima revizije povijesti i stvaranja novih nacionalnih identiteta, u simboličkom raskidu s prošlošću.

Izdvajamo posebno neke od primjera:

U Sremskoj Mitrovici na spomeniku smještenom neposredno uz pravoslavno groblje, u skupu od osam umjetnih grobnih humaka gdje su pokopani posmrtni ostaci žrtava NOB-a, stradavale su 2 m visoke brončane skulpture (Bogdanovićeve simboli humanosti i snage). Restauratorskim radom 2012. mjesto je obnovljeno, ali je i nakon popravka vandalizirano.

[25] Udar na sjećanje / Damnatio Memoriae, Bogdan Žižić; 3. 5. 2017., 17:01; Documenta – Centar za suočavanje s prošlošću, pristupljeno 20. 6. 2024. <https://documenta.hr/en/novosti/udar-na-sjecanje-damnatio-memoriae-bogdan-zizic/>

[26] Knjiga se bavi multidisciplinarnim pristupom traumi i kulturi. Ataria, Y., Gurevitz, D., Pedaya, H., Neria, Y. (izdavači), *Interdisciplinary Handbook of Trauma and Culture*, Poglavlje 9.4 *Traces and Scars: Urbicide and Wararchitecture*, Springer International Publishing Switzerland, Berlin, 2016, cit. a p. 141, prijevod autorice.

Slika 4. Na slici (u pravcu kretanja kazaljki na satu) – neki od primjera spomeničke destrukcije: ostaci spomenika u Sremskoj Mitrovici (nedaleko od Rume, Srbija), Košute (Split, Dalmacija, Hrvatska), Gevgelija (jug Makedonije), Petrova gora (nedaleko od Gvozda, Karlovac, Hrvatska)

Izvori: <https://www.spomenikdatabase.org/sremska-mitrovica>
<https://www.spomenikdatabase.org/kosute>
<https://www.spomenikdatabase.org/petrova-gora>
<https://www.spomenikdatabase.org/gevgelija>; pristupljeno 20. 6. 2024.

Spomenik Košute arhitekta Vuka Bombardellija (nedaleko od Trilja, Dalmacija) 1992. napunjen je eksplozivom, srušen i uništen. Ostali su samo komadi razbijenoga betona i iskrivljene armature. Do danas se ne zna tko je to učinio, svi relevantni dokumenti vezani za istragu o razaranju uništeni su. Nisu poduzeti nikakvi napor da se na bilo koji način spomenik popravi ili rehabilitira.

Cvijet slobode na makedonskom Mrzenskom brdu/Gevgelija skulptora Jordana Grabula i arhitekta Blagoja Koleva podignut u slavu borbe za slobodu makedonskog naroda, od Ilindenskoga ustanka 1903. do NOB-a, ostao je bez komada poliranoga aluminija. Spomenik se našao

na trasi pri iskopavanju ruševina iz brončanog dobaa otkrivenih u ranoj fazi izgradnje spomenika, a kod planiranja lokalne autoceste koridor je postavljen na samo nekoliko desetaka metara istočno od kompleksa. Lokalna je uprava 2003. odlučila premjestiti ga s izvorne lokacije. U vrijeme preseljenja, lokalnim veteranima dana su obećanja da će se nova lokacija razviti u veliki memorijalni kompleks, međutim, ti planovi nisu ostvareni. Nakon premještanja spomenik se i dalje oštećuje, od njegove strukture ostao je samo goli kostur.

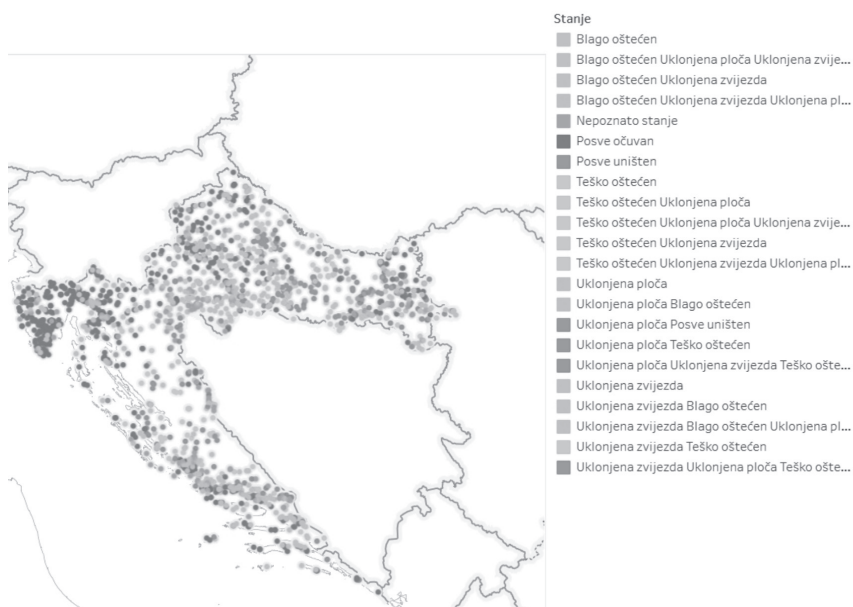
Lokalitet Petrova gora nedaleko od Gvozda, spomenik ustanku naroda Banije i Korduna skulptora Vojina Bakića i arhitekta Berislava Šerbetića, najvažniji je primjer moderne spomeničke arhitekture do danas, ali nije pod službenom zaštitom. Zbog nejasnih imovinsko-pravnih odnosa (zemljište je na području triju općina i dvije županije) nezaustavljivo propada. Podignut seljacima poginulima boreći se protiv ustaške milicije 1941./42. (inače na mjestu bitke na Gvozdu iz 1097.), uz velika ulaganja koja su pratila složenost konstrukcije i infrastrukturnih zahtjeva, dovršen je 1981. Zbog političkih previranja (posljedica Titove smrti), zgrada nikada nije dovršena. Tijekom Domovinskoga rata 90-ih godina to je mjesto bilo meta posebnoga zlostavljanja i zanemarivanja zbog svoje kulturne važnosti za srpsku manjinu. Skidani su skupi fasadni paneli, centar je opljačkan i srušen, svi povijesni artefakti pohranjeni u muzeju odneseni su ili uništeni, komadi trule izolacije razasuti su unaokolo, podrumska etaža poplavljena je i naseljena životinjama. Na vrh građevine koja dominira krajolikom postavljen je niz komunikacijskih antena.

Unatoč prosvjedima veteranskih skupina i dalje se odvija krajnja degradacija ovojnice fasade. Posljednjih godina na lokalitetu su se održavali skromni komemorativni događaji, 2018. čak i jedan veliki antifašistički skup. Jedina izdvojena inicijativa koja se organizirano održava jest promatranje zvijezda lokalnoga astronomskog društva.^[27]

[27] Međunarodno udruženje za tamno nebo proglasilo je Petrovu goru Međunarodnim parkom tamnog neba kao 1 od 15 takvih lokacija u Europi, jedina u Hrvatskoj.

6. KOMPARATIVNA ANALIZA SPOMENIČKIH SITUACIJA U DRŽAVAMA SLJEDNICAMA NEKADAŠNJE SFRJ

Povijesni, politički i društveni kontekst raspada socijalističke Jugoslavije donio je u postsocijalistička društva i države sljednice različite pristupe pamćenju, antifašističkom nasljeđu i ulozi u prostorima sjećanja. U većini njih spomenici više nisu žive točke, već arhivirani prostori sjećanja. Mnogi spomenici više ne sudjeluju u aktivnoj reprodukciji identiteta.

Slika 5. Prostorni prikaz geografske distribucije aktualnoga stanja i stupnja oštećenosti spomenika u Hrvatskoj

Izvor: https://public.tableau.com/views/spomenici-stanje-FIN/Sheet3?:embed=y&:display_count=yes.

Horvatinčić, S., *Spomenici iz razdoblja socijalizma u Hrvatskoj – prijedlog tipologije*, (doktorski rad), Sveučilište u Zadru, Zadar, p. 140.[28]

[28] Karta preuzeta iz priloga Zbornika DAI-SAI: Horvatinčić, S., *Memorijalna baština i strategije otpora normalizacijskom diskursu zaborava u Hrvatskoj*, Zbornik godišnjih aktivnosti Društva arhitekata Istre, Društvo arhitekata Istre, Pula, 2018, pp. 59-73.

U Sloveniji^[29] je u civilnom i institucionalnom kontekstu zadržano snažno pamćenje NOB-a i visoka je svijest o antifašističkoj borbi kao temeljnom narativu državnosti. Spomenici su većinom očuvani, a komemoracije se uglavnom i dalje organiziraju – antifašističko nasljeđe inkorporirano je u nacionalni identitet nove države. Nakon raspada Jugoslavije i osamostaljenja Slovenije 1991. godine, primjerice na Trgu Republike (nekadašnji Trg revolucije, inače prilično frekventni javni prostor u centru grada) u Ljubljani se „Spomenikom revoluciji“ i dalje odaje počast socijalističkoj revoluciji koja je porazila okupacijske i represivne fašističke snage, i slavi pobjeda jugoslavenskih partizana u Drugom svjetskom ratu. Jedino je trg promijenio ime.

U Hrvatskoj je najveći broj devastiranih ili zanemarenih spomenika. U poratnom i postsocijalističkom razdoblju NOB-a narativ se delegitimira, a često i demonizira. Spomenici se ruše, vandaliziraju i uklanjaju iz javnog diskursa. Reinterpretacija povijesti u revizionističkim narativima posljedica je ideološkoga čišćenja u prostoru tzv. kolektivnoga pamćenja, što odražava političku ambivalentnost prema antifašizmu.

„Ideološki pogon vlasti koji organizira uništavanje stotina tisuća knjiga iz javnih biblioteka nema osjećaj da provodi kulturni zločin prema vlastitome narodu, da ga duhovno osakaćuje i nanosi mu štetu nesagledivih razmjera, a ako takav osjećaj i ima, sva je prilika da za to ne haje. Isto je i sa sustavnim zatiranjem tragova i simboličkih obilježja antifašističke borbe, u kojoj je taj narod, najprije, masovno sudjelovao, a zatim, upravo pobjedom u toj borbi stvorio pretpostavke za najveći emancipacijski iskorak u svojoj historiji. Nacionalisti, ukratko, imaju najmanje milosti prema onima u koje se najzdušnije zaklinju.“^[30]

[29] Primjeri u ovom poglavlju detaljnije su prikazani na stranicama portala *Spomenik Database*, svojevrsnom arhivu fotografski dokumentiranih jugoslavenskih spomenika. Zbirku/datoteku sastavio je istraživač-putopisac, inače biolog i povjesničar iz Illinoisa, SAD, s namjerom da dokumentira, demistificira i objasni nasljeđe antifašističke borbe predstavljene u jednoj od najfascinantnijih „kolekcija“ komemorativnih spomenika Drugoga svjetskog rata u Europi. <https://www.spomenikdatabase.org/ljubljana>
<https://www.spomenikdatabase.org/petrova-gora>
<https://www.spomenikdatabase.org/tjentiste>
<https://www.spomenikdatabase.org/prilep>; pristupljeno 19. 7. 2025.

[30] Viktor Ivančić u predgovoru knjizi ekonomista i privrednika, publicista Ante Lešaje.

Tumači tu pojavu hrvatski novinar i publicist Viktor Ivančić, dugogodišnji glavni urednik satiričnoga splitskog *Feral Tibunea*. Suprotstavljene ideološke pozicije koje predstavljaju razni akteri ratne Jugoslavije naspram NOB-a prenijele su se u diskurs sjećanja, danas nacionalistički i populistički obojenog. „Etnički očišćeno“ gledište suprotstavljeno je „progresivnoj nostalgiji“.

U Bosni i Hercegovini situacija je također kompleksna zbog etničkih i nacionalnih podjela – spomenici su selektivno očuvani, mnogi su napušteni, neki reinterpretirani. Spomenici NOB-a često nisu uklopljeni u nove nacionalne narative (posebno u entitetima RS i FBiH). Nerijetko služe kao nijemi svjedoci izgubljenoga zajedništva – memorijalna infrastruktura ideološki je suspendirana, a prisutna je ambivalentnost prema zajedničkoj prošlosti. Spomenici i kada su očuvani, često su izvan fokusa službenih politika sjećanja – postaju puka turistička atrakcija, bez institucionalne infrastrukture (npr. Tjentište, Republika Srpska, BiH).

U Makedoniji su spomenici relativno očuvani, ali su često marginalizirani. Država fokus prebacuje na antičko i nacionalno makedonsko nasljeđe dok se NOB baština marginalizira. Najbolji je primjer projekt *Skopje 2014*, koji je financirala Vlada Republike Makedonije i tada vladajuće nacionalističke stranke VMRO-DPMNE, sa službenom svrhom da glavni grad Skopje učini otpornijim na potrese i da ga usput dizajnira jednim krajnje anakronim postupkom – u neoklasičnoj maniri. Spomenik revoluciji u Prilepu (grobni humak neporaženih/poginulih od njemačkih i bugarskih snaga tijekom Prvoga svjetskog rata i partizanska nekropola) i dalje stoji, ali bez vidljive komemorativne funkcije. Projekt je djelo Bogdana Bogdanovića, koji je i ovdje upotrijebio jedinstvenu metodu dizajna za svaku figuru kompleksa.^[31] Ipak, 2007./2008. provedeni su veliki radovi

Lešaja, A., *Zatiranje povijesne memorije – spomenici narodno-oslobodilačke borbe i socijalističke revolucije*, Savez antifašističkih boraca i antifašista Republike Hrvatske, izdanje uz potporu Ministarstva hrvatskih branitelja i Grada Korčule, Zagreb, 2024, cit. a p. 7.

[31] Park se sastojao od četiri glavna dijela: grobnog humka (nasip s posmrtnim ostacima 462 partizanska borca), malog amfiteatra, Aleje heroja (niz od 10 brončanih poprsja) i 8 monolitnih urni (ili „plesaća“ kako ih ponekad nazivaju – u naravi su to isklesani mramorni monoliti 3 – 5 m, postavljeni oko kamenom popločane platforme grobnog humka). Još od vremena Jugoslavije taj je spomenik bio popularan i dobro održavan, međutim, nakon raspada Jugoslavije došlo je do propadanja i zanemarivanja.

na obnovi i restauraciji i danas je mjesto dobro posjećeno, na njemu se održavaju mnoge godišnje proslave i komemoracije.

U Srbiji je većina velikih spomenika fizički sačuvana, ali funkcionalno pasivizirana. Postoji politika selektivnoga sjećanja, neki su spomenici još prisutni u javnom diskursu (npr. kompleks palim partizanima Kadinjača nedaleko od Užica), drugi zaboravljeni. Srbija balansira između jugoslavenskoga nasljeđa i novoga identiteta, ali bez dosljedne memorijalne politike.

Primjerice, na spomen-kompleksu pogubljenim studentima iz 1941. u Kragujevcu, čiji je zaštitni znak spomenik umjetnika Miodraga Živkovića (koji je autor i kompleksa Kadinjača) i danas se vrše komemoracije; dok npr. spomenik u Kosmaju skulptora Vojina Stojića i arhitekta Gradimira Medakovića (južno od Beograda, kraj Sopota), inače prilično popularan i dobro posjećen u godinama nakon otvorenja – propada (dok je samo mjesto i dalje aktivno za razna društvena događanja).

-0-

U postsocijalističkim državama nacionalizmi svih vrsta zamijenili su multietnicitet, a osjećaj jedinstva rastočio se u žuđenim autonomijama i suverenitetu „na vlastitom teritoriju“.

Unutar stručnoga diskursa o uništavanju spomenika i zatiranju sjećanja, koji se od 90-ih godina razvio na multidisciplinarnom planu, važno je izdvojiti nekoliko regionalnih autora koji su analizirali fenomen kulturocida i heritocida – sustavnoga uništavanja spomeničkoga nasljeđa; to su: Gal Kirn, Vladimir Z. Vuković, Sanja Horvatinčić, Sandra Uskoković, Davor Konjikušić, Boris Buden. Ukazujući na pojavu deformacije identiteta i sjećanja nakon raspada bivše države, ti autori problematizirali su zamjenu velikih NOB narativa mnoštvom revizionističkih i ekskluzivno etničkih koncepata na kojima su zasnovane nove države. Gotovo da je potvrđena neminovnost pojave i njezina normalizacija, ali sa sviješću o pozadini i prirodi transformacije iza diskursa o antitotalitarizmu: „Nove nacionalne države trenutno nagađaju o mitskoj prošlosti, dok se prilagođavaju samo kapitalu koji nagađa s njihovom budućnošću.“^[32]

[32] Kirn, G., *The Partisan Counter-Archive: Retracing the Ruptures of Art and Memory in the Yugoslav People's Liberation Struggle*, De Gruyter, Berlin – Boston, 2020, cit. a p. 36.

No, unatoč općoj klimi zanemarivanja u politikama sjećanja, postoji i znatna tendencija samoinicijativnih i samofinanciranih akcija manjih skupina i zajednica, koje se nekoordiniranim djelovanjem zalažu za antifašističku tradiciju i dobrovoljno poduzimaju obnovu spomenika u lokalnim sredinama.^[33]

7. OTKRIVENE VRIJEDNOSTI I NOVA KONTEKSTUALIZACIJA

Ponovno otkriveni u suvremenosti, spomenici NOB-a predmet su zanimanja iz još jedne fenomenološke perspektive – sada svjedoče ne samo o događajima koje su prvotno obilježavali već i o nasilju zaborava. Degradaciju nije donijelo samo uništenje, nego i novi sloj značenja – svjedočanstvo o prošlosti koja se ne želi komemorirati u suvremenosti. Oštećeni spomenik sada ima dvostruki upis: prvobitno značenje i nasilno odbacivanje u novijoj povijesti, namjerni prekid s prošalošću.

Prema nekim teoretičarima pamćenja, poput Waltera Benjamina, može se implicirati da autentičnost spomenika može biti očuvana ili čak pojačana njegovim ruševnim stanjem.^[34] Ruševine postaju simboli

[33] O kolektivnom radu na obnovi i čišćenju spomenika NOB-a te javnim umjetničkim akcijama poduzimanim s ciljem obnove simbola antifašističke tradicije piše Sanja Horvatinčić u članku *Memorijalna baština i strategije otpora normalizacijskom diskursu zaborava u Hrvatskoj*, p. 70; i Milena Dragičević Šešić u prilogu *Mediating the Past: Monument Policies & Practices of Dissent i Dissonant Memories and Subversive Memorialization Practices*. Horvatinčić, S., *Memorijalna baština i strategije otpora normalizacijskom diskursu zaborava u Hrvatskoj*, Zbornik godišnjih aktivnosti Društva arhitekata Istre, Društvo arhitekata Istre, Pula, 2018, pp. 59-73.

Šešić, M. D., *Mediating the Past: Monument Policies & Practices of Dissent*, u izdanju: Daković, N., Nikolić, M., Rogač Mijatović, Lj. (izdavači), *Media Archaeology: Memory, Media and Culture in the Digital Age*, Beograd: Fakultet dramskih umetnosti, Institut za pozorište, film, radio i televiziju, 2016, p. 207.

Šešić, M. D., *Dissonant Memories and Subversive Memorialization Practices*, u izdanju: Vickery, J. P. i Manus, M., (izdavači), *The Art of the Multitude*, Jochen Gerz – Participation and the European Experience, Frankfurt, New York, Campus Verlag, 2016, p. 127.

[34] Na ruševine, kojima se radi njihova stanja mogu dodati slojevi značenja i autentičnosti, može se primijeniti Benjaminov koncept aure koja nosi sa sobom tragove vremena i stradanja, i kao takve one također podsjećaju na povijesne procese i događaje koji su ih zahvatili. Dva su njegova djela koja se mogu promatrati u tom kontekstu:

Umjetničko djelo u doba svoje tehničke reprodukcije (rasprava o auri umjetničkoga djela)

Teze o filozofiji povijesti (posebno 9. teza iz toga eseja)

Benjamin, W., *The Work of Art in the Age of Its Technological Reproducibility* (Third Version), iz Benjamin, *Selected Writings*, Vol. 4: 1938-1940, Harvard University Press, 2003.

Konersmann, R. (izdavač), *Kairos – Schriften zur Philosophie*, Frankfurt am Main, Suhrkamp, 2007.

prolaznosti vremena, a napušteni ili oštećeni spomenici mogu na dublji način evocirati sjećanje – jer svjedoče o dodatnom protoku vremena i društvenim promjenama. Vandalizirani spomenici mogu pružiti još autentičnije iskustvo sjećanja – uključujući svjedočanstvo o propasti ideala koje su zastupali.

U tom kontekstu, konačno, ljudi su – a ne uništene zgrade i spomenici – najveći izazov obnovi. Suočavanje s prošlošću mogu omogućiti postupci osnaživanja kapaciteta empatije – poticaj na integrativnu obradu traumatičnoga iskustva.^[35] Promjena će se eventualno dogoditi kada ljudi postanu zainteresirani za tuđu subjektivnu perspektivu – što je središnji pokretač rehumanizacije i preduvjet svake promjene.

Kada se, međutim, obrade rezultati nadzora nad zatečenim stanjem međunacionalnih sukoba naroda s Balkana, dolazi se do sljedećeg zabrinjavajućeg nalaza (studija trauma, sukoba i pomirenja provedena je 2004. godine, autora Jodi Halpern i Harvey M. Weinstein): „S obzirom na tragične posljedice etničke mržnje i genocida, cilj obnove je obeshrabrujući.“^[36]

Studija govori da institucionalna i reformska stabilizacija ne dotiče simbolički dio pamćenja devastiranoga kolektivnog identiteta, koji ostaje nerazumljiv naraštajima koji dolaze.

Gal Kirn i Robert Burghardt, slovenski istraživači i kulturalni teoretičari, u svojoj tematizaciji postjugoslavenske memorijalizacije i ulozi jugoslavenskih partizanskih spomenika u kulturi sjećanja, zaključuju jednim pomirdbenim i emancipatornim prizivom savjesti:

„Zar nas razmišljanje o spomenicima ne usmerava uvek ka nečemu odsutnom, nečemu što nedostaje ili što je prošlo, ali je najviše povezano sa iskustvom patnje kroz sećanje? Zar

[35] To je teza i Marianne Hirsch, kada govori npr. o iskustvima holokausta. Hirsch, M., *The Generation of Postmemory, Writing and Visual Culture After the Holocaust*, Columbia University Press, New York, 2012, p. 106, prijevod autorice.

[36] Autori konstatiraju da je velik dio napora kod naroda s Balkana bio usmjeren na izgradnju mira ili stabilizaciju na razini država — posebice na planu stvaranja institucija, utvrđivanju pravnih i izbornih reformi, stvaranja sigurnosti i omogućavanju povratka raseljenih osoba te općega unaprjeđenja gospodarskoga razvoja – ali unatoč svim postignutim rezultatima unutarnja dinamika etničkih sukoba i netrpeljivosti ostaje nezaliječeno trajno stanje. Halpern, J. i Weinstein, H. M., *Rehumanizing the Other: Empathy and Reconciliation*, Human Rights Quarterly, Volume 26, Number 3, Johns Hopkins University Press, Baltimore, Maryland, SAD, August 2004, cit. a p. 561-583, prijevod autorice.

jedno spomen-obeležje nije tu da nas podseti da nikada ne zaboravimo? Primer jugoslovenskih spomenika posvećenih revoluciji i antifašističkoj borbi iz vremena Drugog svetskog rata, izgleda da sadrži određene elemente koji se ne uklapaju tako lako ni u očekivani spomenički narativ ni u estetički žanr; jugoslovenski spomenici revoluciji su bili povezani sa proslavom nečega što je zapravo bilo osvojeno samo pod uslovom da ovaj proces nastavi da ispunjava svoje emancipatorno obećanje u/o budućnosti.“[37]

Ruševine, kao prostori konflikata, imaju politički potencijal – mogu postati mjesta kritičke refleksije o prošlosti i političke mobilizacije te pomoći u obnovi diskursa o antifašističkoj borbi i emancipacijskim politikama. Umjesto da budu puki objekti nostalgije ili turističke eksploatacije, vandalizirani ili zanemareni spomenici – mogu postati metafore i za posljedice dekonstrukcije jugoslavenškoga identiteta.

-O-

Nakon godina demonizacije i diskvalifikacije „komunističkih“ spomenika događa se novi *revival*: od 2006. do 2009. belgijski fotograf Jan Kempnaers obilazi spomenike bivše Jugoslavije s pomoću kartiranih obilježja iz 1975. i snima melankolične, upečatljive fotografije ruševnih i zapuštenih spomenika NOB-a. Prikazuje ih kao čistu skulpturu zapanjujuće apstraktne ljepote.^[38] U tekstu koji za njegovu knjigu fotografija potpisuje nizozemski arhitekt Willem Jan Neutelings opisan je njihov zajednički

[37] Kirn, G. i Burghardt, R., *Jugoslovenski partizanski spomenici Između revolucionarne politike i apstraktnog modernizma*, jugoLink.pregled postjugoslovenskih istraživanja, 2(1), 2012, ISSN 2193-6293, pristupljeno 21. 6. 2024. https://jugolink.wordpress.com/wp-content/uploads/2012/07/jl_2_1_kirn_burkhardt.pdf

[38] Osvrt iz članka *Rave utopia 25 Abandoned Yugoslavia Monuments that look like they're from the Future*

Izvor: <https://rave2.wordpress.com/2015/02/13/25-abandoned-yugoslavia-monuments-that-look-like-theyre-from-the-future>, pristupljeno 21. 6. 2024.

25 Abandoned Yugoslavia Monuments That Look They're from the Future, By Crack Two on Friday, April 15, 2011, pristupljeno 21. 6. 2024.

<https://www.jankempnaers.info/works/1/>

Jan Kempnaers, Spomenik, 2006. – 2009., pristupljeno 20. 6. 2024.

doživljaj: „(spomenici) više nisu simboli pobjede, već po prvi put, pravi simboli novonađene žalosti.“^[39]

Strukovne manifestacije i popularizacija u dokumentarnom programu (npr. *Betonski spavači*)^[40] rezultirale su značajnim kritičkim doprinosom velikoga broja stručnjaka koji su širokoj međunarodnoj publici komunicirali postojanje nedovoljno priznate arhitektonske spomeničke baštine bivše Jugoslavije.

Na izložbi *Ka betonskoj (concrete) utopiji: Arhitektura u Jugoslaviji 1948–1980*, (MoMA NY 07/2018 – 01/2019)^[41] jugoslavenski memorijalni kompleksi i spomenici dobili su svjetski relevantnu kontekstualizaciju unutar korpusa povijesnoga i poslijeratnoga modernizma, i posebno „brutalističke“ arhitekture. Izložba, međutim, spomenike smješta u strukovni pretinac i ne otvara pitanja sjećanja (simbolizam izvornoga obilježja) i retraumatizacije (povijesnoga razračunavanja 90-ih).

Je li paradoks toga stanja mogao povezati spomenike s tugom i gubitkom stradanja, s onime što je u osnovi njihova nastanka?

Je li stanje unakaženih obilježja jedino legitimno da i ubuduće svjedoči o izvornim događajima?

Novo doba nepredvidljivo je na mnogim razinama – tehnološki razvoj utjecao je na percepciju i očekivanja, medijatizacija je izvrnula mnoge kanone i difamirala razne idole. S porastom popularnosti jugoslavenske memorijalne arhitekture, koja se proširila na međunarodnoj razini, pojavio se još jedan paradoksalan fenomen – spomenici sada nerijetko nalaze mjesto u namjenskim filmskim spotovima, nažalost, kao nakaze. Primjerice, spomenik na Petrovoj gori i Kosmaju postali su vrlo popularna mjesta za turiste i umjetnike koji ih eksploatiraju kao distopijske relikte.^[42] Umjetničke intervencije definitivno mogu doprinijeti procesima

[39] <https://www.zarez.hr/clanci/nepodnosljiva-tezina-nevidljivog>

Sekulić, D., *Nepodnošljiva težina nevidljivog*, 14. 1. 2013., Zarez, pristupljeno 21. 6. 2024.

[40] *Betonski spavači* – hrvatska dokumentarna serija u tri sezone 2016., 2018. i 2023. obuhvatila je mnoge primjere iznimne arhitektonske prakse na prostorima bivše Jugoslavije:

<https://hulahop.hr/projekti/betonski-spavaci-treci-put/>

Saša Ban, dokumentarna serija, pristupljeno 20. 6. 2024.

[41] Izložbu prati publikacija: Stierli, M. i Kulić, V., *Toward a Concrete Utopia: Architecture in Yugoslavia 1948-1980*; The Museum of Modern Art, New York, 2018.

[42] Popularni novozelandski psihodelični sastav *Unknown Mortal Orchestra* koristi fotografiju Petrove gore za cover albuma iz 2011. Sve se češće na mjestu spomen-obilježja događaju reklamna ili filmska snimanja (Netflixovih postapokaliptičnih serija, reklamnih kampanja). Primjeri:

pomirenja i rekonstrukcije kolektivnoga identiteta, ali je li to najbolji oblik eksploatacije i pridonosi li transformaciji kolektivnoga pamćenja? O fenomenu zlouporabe umjetnosti i kulture na ovaj način, posebno u naše digitalno/postdigitalno doba, pisala je Aleida Assmann, u kontekstu njihove uloge u procesu transformacije sjećanja i izgradnje nove slike budućnosti: „... (umjetnost i kultura) mogu odigrati ključnu ulogu; ali bitno je pri tom kontekstualizirati sjećanje i izbjegavati da se slični primjeri koriste kao kulisa distopijskih narativa. Time se samo pojačava status napuštenosti.“^[43]

Pojačano stanje napuštenosti postavlja pitanje utjecaja odaslatih poruka. Kada je riječ o Jugoslaviji, političkom projektu koji je evoluirao kroz različite faze – od Kraljevine Jugoslavije, socijalističke Jugoslavije do novih nacionalnih država – to pitanje nezaobilazno se dotiče kolektivne odgovornosti za ratne zločine i nasilje 90-ih: „Kako je moguće da tako imponantna spomenička produkcija, koja je upravo nastojala da održi kulturu sećanja na užase rata i na revolucionarna pregnuća, nije uspjela da kulturom sećanja, koju je u čvrstom materijalu otelotvorila i gajila, utiče na društvo da ne dopusti novi rat, a samim tim i kontrarevoluciju?“^[44]

-
1. <https://pitchfork.com/news/43023-take-cover-unknown-mortal-orchestra/> Dombal, R., *Take Cover: Unknown Mortal Orchestra*, Singer Ruban Nielson on the mysterious building that graces the front of his debut, pristupljeno 21. 6. 2024.
 2. Ujesen 2019. lokacija Petrova gora koristila se kao pozadina za snimanje Netflixove serije u njemačkoj produkciji pod nazivom „Tribes of Europa“, veljača 2021. <https://filmingincroatia.hr/hr/movies/tribes-of-europa/> *Tribes of Europa*, lokacije snimanja, pristupljeno 21. 6. 2024.
 3. Također u 2019. kod spomenika je snimljen kratki film pod pokroviteljstvom njemačke pivovare Beck's na kojem je kompleksom šetala urbex grupa „Hrvatska infiltracija“. <https://www.vecernji.hr/kultura/na-petrovoj-gori-njemci-za-netflix-snimili-postapokalipticnu-seriju-o-razorenoj-europi-1375616>
 - Zajović, M., *Na Petrovoj gori Nijemci za Netflix snimili postapokaliptičnu seriju o razorenoj Europi*, 29. 1. 2020., pristupljeno 21. 6. 2024.
 4. Kubanska umjetnička skupina Los Carpinteros stvorila je dvije verzije Lego kockica – kopija oblika kosmajaškoga spomenika, nazvali su ih „Kosmajska igračka“ i izložili na sajmu Art Basel u Miami Beachu 2012.
 5. Spomenik na Kosmaju korišten je u sceni filma „Igre gladi: Šojka rugalica 2“ iz 2015., i u konceptualnom crtežu za igrani *remake* holivudskoga filma „Duh u oklopu“ iz 2017. Izvor: <https://www.spomenikdatabase.org/kosma>, pristupljeno 22. 6. 2024.
- [43] Assmann, A., *Cultural Memory and Western Civilization: Functions, Media, Archives*; Cambridge University Press, New York, 2011, cit. a p. 216-218, prijevod autorice.
- [44] Iz zbornika *Jugoslavija, zašto i kako?*, Dimitrijević, B., poglavlje *Egipat ili Oktobar: Kanonizacija memorijalne skulpture i dinamike u jugoslovenskoj umetničkoj kritici*, cit. a p. 233. Zbornik se bavi temama raspada Jugoslavije, njenim političkim i društvenim nasljedom i njihovim posljedicama na prostor bivše države. Branislav Dimitrijević posebno razmatra ulogu nacionalizma, ekonomske krize i političkih sukoba koji su doveli do oružanih sukoba i izazovima suočavanja s jugoslavenskom prošlošću u postjugoslavenskim društvima.

8. ZAKLJUČAK

Stradanja NOB-a s područja bivše Jugoslavije i njihovi spomenici dekontekstualizirani su. Pronašli su svoju novu publiku i ušli u nove modalitete eksploatacije. Prezencijom u publikacijama, na internetskim portalima i izložbama o utopiji poslijeratne Jugoslavije povezali su se s nekim bitnim pitanjima s područja politika sjećanja, povijesnoga revizionizma i kulturnoga nasljeđa, ali s druge strane, prati ih uklanjanje tragova i zaborav.

Trideset godina nakon proglašenja samostojnosti bivših federativnih republika, najčešći pojam koji se još uvijek koristi za opis opće gospodarske, društvene i političke stvarnosti jest „tranzicija“, pa se tako i spomenička baština našla u svojevrsnoj tranziciji – od destrukcije ka rehabilitaciji. U toj su tranziciji spomenici postali objekti bez originalnoga značenja, čija skulpturalnost zadivljuje arheologe modernizma, ali estetizacija ih odvaja od osnovne namjene.

Kako spomenike NOB-a integrirati u pamćenje danas? Ispravno primjećuju Kirn i Burghardt: u napuštanju (spomenika) negirana je njihova društvena funkcija i zaničkana kompleksna uloga koju u političkom diskursu trebaju odigrati. Mjesto im definitivno nije u muzejima i na dokumentacijskim izložbama:

„Moramo reći da je zadatak čitavog društva, a ne samo kulture ili sjećanja, nego dakle politike i političkog obrazovanja, da cilja na etničke nacionalizme i podele koje dislociraju politička pitanja i brišu javno sjećanje. Čak i ako bi spomen-obeležja bila bolje sačuvana i bio podignut nivo svesti za razumevanje ove teme, još uvek nema garancije da se „nikada više“ zaista neće ponovo dogoditi.“^[45]

Novi narativi i kulturalni upis u sjećanje trebat će nove rekonstrukcije i reinterpretacije.

Treća i četvrta generacija morat će, u nedostatku jasnih i rehabilitirajućih narativa, prikupljati znanje sa široke platforme – iz

[45] Kirn i Burghardt, *Jugoslovenski partizanski spomenici*, cit. a p. 11.

opažanja „iskosa“, iz apstraktne „povijesti“^[46], no to će biti garancija da se transformacijski proces može integrirati na tri različite simboličke razine – u kategorijama znanja, emocija i vrijednosti. Posjetitelj spomen-obilježjima koji završi ovo putovanje po svim razinama bit će osobno pogođen i promijenjen, u smislu znanja o prošlim događajima, ali i u smislu osjećaja i stavova. Kada su aktivirane sve moguće nijanse emocionalnosti – od sažaljenja do užasa; od pročišćenja molitve i meditacije do konačnog usvajanja iskupljujućega osjećaja univerzalnoga mira i oprosta – doći će i do pomirenja i iscjeljenja traume stradanja, a to je, po mišljenju Patrizie Violi, jedini validni cilj za izgradnju smislene budućnosti.^[47] Općeljudska konotacija sućuti koja u tom postupku donosi smisao i zalječenje treba biti stavljena u kontekst suštinske (egzistencijalne) afirmacije društvenosti. U svakoj smo generaciji dužni sa sućuti odgovoriti na izazove takve retraumatizacije.

Neobnovljeni spomenici stoga mogu biti važniji za kolektivno sjećanje od njihove restauracije jer pružaju snažniji kontrast između prošlih ideala i sadašnje stvarnosti. Evocirajući osjećaj gubitka i prolaznosti, podsjećaju društvo, konačno, na – krhkost sjećanja.

[46] Aarons, V. i Berger, A. L., *Third-Generation Holocaust Representation – Trauma, History, and Memory*, Northwestern University Press, Evanston, IL, 2017, cit. a p. 6.

[47] Violi, *Landscapes of Memory Trauma, Space, History*, p. 201.

LITERATURA

Aarons, V. i Berger, A. L., *Third- Generation Holocaust Representation – Trauma, History, and Memory*, Northwestern University Press, Evanston, IL, 2017.

Assmann, A., *Cultural Memory and Western Civilization: Functions, Media, Archives*; Cambridge University Press, New York, 2011.

Assmann, A., *Europe: A Community of Memory?*, Twentieth Annual Lecture of the German Historical Institute, Washington, DC, 2006.

Ataria, Y., Gurevitz, D., Pedaya, H., i Neria Y., izdavači; *Interdisciplinary Handbook of Trauma and Culture*, Springer International Publishing Switzerland, Berlin, 2016.

Bogdanović, B., *Glib i krv*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Svedočanstva br. 9, 2001.

Connerton, C., *How societies remember*, Cambridge University Press, Cambridge, 1989.

Connerton, P., *Kako se društva sjećaju?*, Antibarbarus, Zagreb, 2004.

Đilas, M., *Prostori državnog spektakla u Jugoslaviji između 1941. i 1980. godine*, Univerzitet u Novom Sadu, Fakultet tehničkih nauka, Departman za arhitekturu i urbanizam, Novi Sad, 2009.

Đilas, M., *Prostori reprezentacije moći alternativnih kulturnih praksi u Jugoslaviji od 1945. do 1980.godine*; Doktorska disertacija, Univerzitet u Novom Sadu, Fakultet tehničkih nauka, Departman za arhitekturu i urbanizam, Novi Sad, 2015.

Halpern, J. i Weinstein, H. M.; *Rehumanizing the Other: Empathy and Reconciliation*, Human Rights Quarterly, Volume 26, Number 3, Johns Hopkins University Press, Baltimore, Maryland, SAD, 2004.

Hirsch, M. *The Generation of Postmemory, Writing and Visual Culture After the Holocaust*, Columbia University Press, NY, 2012.

Horvatinčić, S., doktorski rad *Spomenici iz razdoblja socijalizma u Hrvatskoj – prijedlog tipologije*, Sveučilište u Zadru, Poslijediplomski sveučilišni studij humanističke znanosti, Zadar, 2017.

Horvatinčić, S., *Memorijalna baština i strategije otpora normalizacijskom diskursu zaborava u Hrvatskoj*, Zbornik godišnjih aktivnosti Društva arhitekata Istre, Pula: Društvo arhitekata Istre, 2018.

Jokić, G., *Spomen područje Jasenovac*, turistički vodič, Biblioteka Spomenici revolucije, BIGZ Beograd, 1981.

Jones, A., *Memory and Material Culture*, Cambridge University Press, Cambridge/New York, 2007.

Erdei, I., Dimitrijević, B., Toroman, T. (urednici), *Jugoslavija, zašto i kako?* Zbornik radova programa Razgovori o Jugoslaviji: uvod u (post) jugoslavenske studije, Muzej Jugoslavije, Beograd, 2019.

Kirn, G., *The Partisan Counter-Archive: Retracing the Ruptures of Art and Memory in the Yugoslav People's Liberation Struggle*, De Gruyter, Berlin – Boston, 2020.

Kirn, G. i Burghardt, R., *Jugoslovenski partizanski spomenici Između revolucionarne politike i apstraktnog modernizma*, jugoLink.pregled postjugoslovenskih istraživanja, 2(1) , 2012.

Laub, D. i Felman, Sh., *Testimony: Crises of Witnessing in Literature, Psychoanalysis, and History*, Routledge, New York, 1992.

Trouillot, M. R., *Silencing the Past: Power and the Production of History*, Beacon Press Boston, Massachusetts, 1995.

Violi, P., *Landscapes of Memory Trauma, Space, History* (prijevod s talijanskog na engleski McEwen, A), izdavač Peter Lang Ltd, International Academic Publishers, Oxford, 2017.

Stierli, M. i Kulić, V., *Toward a Concrete Utopia: Architecture in Yugoslavia 1948-1980*, The Museum of Modern Art, New York, 2018.

Vuković, V. Z., *Arhitektura sjećanja – memorijali Bogdana Bogdanovića*, Izdavač Lj. Folić, Arhitektura hrama, Beograd, 2012.

MREŽNI IZVORI

Kempenaers, J., *Spomenik, 2006 – 2009*, pristupljeno 20. 6. 2024.

<https://www.jankempenaers.info/works/1/>

DAZ, *Nedovršene modernizacije: između utopije i pragmatizma*, pristupljeno 20. 6. 2024.

<https://www.d-a-z.hr/hr/vijesti/nedovrsene-modernizacije-između-utopije-i-pragmatizma,2286.html>

Program: Nedovršene modernizacije – konferencija, Muzej Jugoslavije, pristupljeno 20. 6. 2024.

<https://muzej-jugoslavije.org/program/nedovrsene-modernizacije-konferencija/>

Pyzik, A., *Nedovršene modernizacije – osvrt*, Oris, pristupljeno 20. 6. 2024.

<https://www.oris.hr/files/pdf/zastita/23/152-165.pdf>

MoMA, *Exhibition: Toward a Concrete Utopia, Architecture in Yugoslavia, 1948–1980*, Jul 15, 2018–Jan 13, 2019; Floor 3, Exhibition Galleries, The Robert and Joyce, Menschel Photography Gallery; pristupljeno 20. 6. 2024.

<https://www.moma.org/calendar/exhibitions/3931>

Dokumentarna serija *Betonski spavači – Treći put, epizoda „Smrt fašizmu, sloboda ostalima“*, 2023, pristupljeno 20. 6. 2024.

<https://hulahop.hr/projekti/betonski-spavaci-treci-put/>

Košute, Spomenikdatabase, pristupljeno 20. 6. 2024.

Petrova gora, Spomenikdatabase, pristupljeno 20. 6. 2024.

Ljubljana, Spomenikdatabase, pristupljeno 20. 6. 2024.

Tjentište, Spomenikdatabase, pristupljeno 20. 6. 2024.

Prilep, Spomenikdatabase, pristupljeno 20. 6. 2024.

<https://www.spomenikdatabase.org>

A Guide to Communist Monuments in Yugoslavia, Yugotour, pristupljeno 20. 6. 2024.

<https://yugotour.com/blog/guide-communist-monuments-in-yugoslavia/>

Žižić, B., *Udar na sjećanje / Damnatio Memoriae* / 03. May 2017 17:01; Documenta – Centar za suočavanje s prošlošću, pristupljeno 20. 6. 2024.

<https://documenta.hr/en/novosti/udar-na-sjecanje-damnatio-memoriae-bogdan-zizic/>

Sekulić, D., *Nepodnošljiva težina nevidljivog*, Zarez 14.1.2013, pristupljeno 21. 6. 2024.

<https://www.zarez.hr/clanci/nepodnosljiva-tezina-nevidljivog>

Spomenik Cvijet, JUSP Jasenovac, pristupljeno 19. 6. 2024.

<https://www.jusp-jasenovac.hr/Default.aspx?sid=5044>

25 Abandoned Yugoslavia Monuments That Look They're from the Future, By Crack Two on Friday, April 15, 2011, pristupljeno 21. 6. 2024.

<https://rave2.wordpress.com/2015/02/13/25-abandoned-yugoslavia-monuments-that-look-like-theyre-from-the-future/>

Kirn G. i Burghardt R., *Jugoslovenski partizanski spomenici. Između revolucionarne politike i apstraktnog modernizma*; jugoLink, Pregled postjugoslovenskih istraživanja // ISSN 2193-6293, pristupljeno 21. 6. 2024.

https://jugolink.wordpress.com/wp-content/uploads/2012/07/jl_2_1_kirn_burkhardt.pdf

Dombal, R., *Take Cover: Unknown Mortal Orchestra, Singer Ruban Nielson on the mysterious building that graces the front of his debut*, pristupljeno 21. 6. 2024.

<https://pitchfork.com/news/43023-take-cover-unknown-mortal-orchestra/>

Tribes of Europa, Filmingincroatia, lokacije snimanja, pristupljeno 21. 6. 2024.

<https://filmingincroatia.hr/hr/movies/tribes-of-europa/>

Zajović, M., *Na Petrovoj gori Njemci za Netflix snimili postapokaliptičnu seriju o razorenoj Europi*, 29. 1. 2020, pristupljeno 21. 6. 2024.

<https://www.vecernji.hr/kultura/na-petrovoj-gori-njemci-za-netflix-snimili-postapokalipticnu-seriju-o-razorenoj-europi-1375616>

MEMORIALS OF THE SECOND WORLD WAR IN THE TERRITORY OF THE FORMER YUGOSLAVIA – BETWEEN OBLIVION AND AESTHETISATION

SUMMARY

Commemorating rituals of the events of the past, as well as their memorials and the production of collective memory in communities are necessarily part of the ideological production of state policies.

The monuments that commemorated fight against the fascism in the Second World War in the former Yugoslavia are today forgotten, left to decay. Built only one generation ago, during a different political system, today they are losing their role in the formation of memories - they are incomprehensible to the new generation, they no longer speak to them - as they are exponents of a system that no longer exists. Inaccessibility and dilapidated condition separated them further from the practice of commemorating. In addition, they withdrew an ancient residue of unprocessed difficult feelings of the ex-yu nations, and have become the target of destruction, and thus the narrative is dismantled... into oblivion.

In modern times they have reached the focus of social interest in a strange way again - through remediation in photography and aestheticization, that presents their condition (physical degradation) as pure sculpture, a valuable work of art. Their original meaning is evoked in new documentation, but the act of destruction of a new inscription also comes into focus. The actual state of ruins, devoid of restoration, is the only credible feature through which the traumatic events of reckoning can be resolved - therefore occurs a double-bound inscription into memory.

The paper tries to determine the dynamics of the deterioration of the monumental heritage and oblivion of the events, the disconnection from the basic meaning with which they were connected. Rehabilitation needs one true statement: „never again“.

Keywords: World War II monuments, memorial spaces, forgetting, formation of memories, making of memories